

احکام الشریعة، ج ۱۷، قم ۱۴۱۹؛ یحیی بن شرف نووی، روضة الطالبین و عمدة المفتین، چاپ عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت [بی تا]؛ همو، صحیح مسلم بشرح النووی، بیروت ۱۹۸۷/۱۴۰۷؛ همو، المجموع: شرح المَهْدَب، بیروت: دارالفکر، [بی تا].

/ سید طه مرقاتی /

حق‌الیقین ← یقین

حق انتفاع ← انتفاع

حقّانی، مدرسه، از مدارس حوزه علمیه قم، که با هدف تغییراتی در نظام آموزشی در سالهای پایانی دهه ۱۳۳۰ ش تأسیس شد. چند تن از فضلا و مدرّسان حوزه علمیه قم، از جمله سید محمد حسینی بهشتی* (شهادت ۱۳۶۰ ش)، سید محمد رضا سعیدی* (شهادت ۱۳۴۸ ش) و علی مشکینی* (متوفی ۱۳۸۶ ش)، در دوره مرجعیت آیت الله حاج آقا حسین بروجردی* (متوفی ۱۳۴۰ ش) درصدد اصلاح نظام آموزشی حوزه برآمدند (← بهشتی، ۱۳۶۱ ش، ص ۶). پیش از این نیز برخی از مدرّسان حوزه، با توجه به تأکید و توصیه آیت الله بروجردی مبنی بر «ضرورت گزینش طلبه و نظم‌پذیری حوزه» و برنامه‌ریزی برای جذب و تربیت افراد مستعد، تلاشهایی کرده بودند، اما این تلاشها، به عللی، از جمله پاره‌ای مخالفتها، بی نتیجه مانده بود (← موسوی اردبیلی، ص ۲۴؛ سلطانی طباطبائی، ص ۴۴؛ دوانی، ج ۱۲، ص ۲۲۷-۲۲۵). در این میان حاج علی حقّانی، از خیران قم، درصدد بود مدارس برای خدمت به حوزه علمیه قم و رشد و ترقی طلاب احداث کند. به همین منظور زمینی خرید و بخشی از آن را به ساختمان مدرسه اختصاص داد. پس از آنکه مدرسه آماده بهره‌برداری شد، حسین حقّانی، فرزند وی، از سید محمد بهشتی - که طرح جدیدی برای دوره‌های آموزشی حوزه تدوین کرده بود - خواست که این طرح را در مدرسه آنان اجرا کند. بهشتی این پیشنهاد را پذیرفت و فعالیت مدرسه شروع شد. چندی پس از آغاز فعالیت آن، آیت الله بروجردی از مدرسه بازدید کرد و برنامه‌های آن را ستود (حسین حقّانی، توضیحات مورخ آبان ۱۳۸۷). بنیان‌گذاران مدرسه حقّانی عبارت بودند از: سید محمد حسینی بهشتی، علی قدوسی، عبدالرحیم ربّانی شیرازی، مهدی حائری تهرانی، سید مرتضی جزایری و حسین حقّانی (فرزند علی حقّانی).

مدرسه، به نام سازنده آن، به «مدرسه حقّانی» معروف شد، اما نام رسمی آن طبق وقف‌نامه، «مدرسه منتظریه» (شعبان‌زاده، ص ۵۲) و به گفته بهشتی (۱۳۸۰ ش، ص ۱۵) «منتظریه

مصالح الأنام، بیروت ۱۹۹۸/۱۴۱۹؛ ابن قدامه، المغنی، چاپ افست بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ ابن قدامه مقدسی، الشرح الكبير، در همان؛ رضا استادی، «حق الله و حق الناس»، نورعلم، دوره ۳، ش ۴ (مهر ۱۳۶۷)؛ علی بن محمد بزودی، اصول البزودی (کنز الوصول الی معرفة الاصول)، کراچی: نورمحمد کارخانه تجارت کتب، [بی تا]؛ مسعود بن عمر نفاذانی، شرح التلویح علی التوضیح لمتن التنقیح فی اصول الفقه و بالهامش شرح التوضیح للتنقیح المذكور، [قاهره ۱۹۵۷/۱۳۷۷]، چاپ افست بیروت [بی تا]؛ حرّ عاملی؛ علی حسینی میلانی، کتاب القضاء، تقریرات درس آیت الله کلپایگانی، قم ۱۴۱۳؛ احمد حصری، نظریة الحكم و مصادر التشريع فی اصول الفقه الاسلامی، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۶؛ محسن حکیم، مستمسک العروة الوثقی، چاپ افست قم ۱۴۰۴؛ محمد بن احمد خطیب شربینی، مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج، [قاهره] ۱۳۷۷/۱۹۵۸؛ ابوالقاسم خوبی، مبانی تکملة المنهاج، نجف [۱۹۷۵-۱۹۷۶]؛ عثمان بن محمد شطا دمیاطی، اعانة الطالبین، بیروت ۱۴۱۸؛ وهبه مصطفی زحیلی، الفقه الاسلامی و أدلته، دمشق ۱۹۸۲/۱۴۰۳؛ محمد بن بهادر زرکشی، المنشور فی القواعد فقه شافعی، چاپ محمد حسن اسماعیل، بیروت ۱۴۲۱/۲۰۰۰؛ ابراهیم بن موسی شاطبی، الموافقات، چاپ مشهورین حسن آل سلمان، تجر، عربستان سعودی، ۱۹۹۷/۱۴۱۷؛ محمد بن احمد شمس الانعم سرخسی، کتاب المبسوط، بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶؛ محمد بن مکی شهیداول، القواعد و الفوائد: فی الفقه و الاصول و العربیة، چاپ عبدالهادی حکیم، [نجف؟ ۱۳۹۹/۱۹۷۹]، چاپ افست قم [بی تا]؛ زین الدین بن علی شهید ثانی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، قم ۱۴۱۳-۱۴۱۹؛ محمد بن حسن طوسی، المبسوط فی فقه الامامیة، تهران: المکتبة المرتضویة، ۱۳۸۷-۱۳۸۸؛ حسن بن یوسف علامه حلّی، تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة، چاپ ابراهیم بهادری، قم ۱۴۲۰-۱۴۲۲؛ همو، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، قم ۱۴۱۲-۱۴۲۰؛ عبدالقادر عوده، التشريع الجسائنی الاسلامی مقارناً بالقانون الوضعی، قاهره: دارالترث، [بی تا]؛ کلینی؛ علی بن محمد ماوردی، الحاوی الكبير فی فقه مذهب الامام الشافعی رضی الله عنه و هو شرح مختصر المزنی، چاپ علی محمد معوض و عادل احمد عبدالموجود، بیروت ۱۹۹۴/۱۴۱۴؛ جعفر بن حسن محقق حلّی، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، چاپ صادق شیرازی، تهران ۱۴۰۹؛ علی مشکینی، کتاب مصطلحات الفقه، قم ۱۳۷۹ ش؛ محمد نجیب مطیعی، تکملة الثانية، المجموع: شرح المَهْدَب، در یحیی بن شرف نووی، المجموع: شرح المَهْدَب، ج ۱۳-۲۰، بیروت: دارالفکر، [بی تا]؛ احمد بن محمد مقدس اردبیلی، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، چاپ مجتبی عراقی، علی پناه اشتهاردی، و حسین یزدی اصفهانی، ج ۱۲، قم ۱۴۱۴؛ محمد علی بن حسین مکی مالکی، تهذیب الفروق و القواعد السنیة فی الاسرار الفقهیة، در احمد بن ادریس قرانی، همان منبع؛ حسینعلی منتظری، دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیة، قم ۱۴۰۹-۱۴۱۱؛ محمد حسن بن باقر نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت ۱۹۸۱؛ احمد بن محمد مهدی نراقی، مستند الشیعة فی

تحصیل در مدرسه حقانی را نداشت (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «روح‌الله حسینیان»، ش ۱۲۶۳۸، ص ۱۰؛ همو، پرونده «محمود مهدی پور»، ش ۱۲۶۲۶، ص ۷).
بین مدرسه حقانی و دانشگاه‌ها کمابیش ارتباط وجود داشت؛ برخی استادان دانشگاه در مدرسه حقانی دروس جدید علوم انسانی را تدریس می‌کردند و عده‌ای از طلاب مدرسه نیز هم‌زمان در دانشگاه تحصیل می‌کردند (همو، پرونده «محمود مهدی پور»، ش ۱۲۶۲۶، ص ۲۵) و حتی پیش از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ ش) مدرسه حقانی حدود صد دانشجوی دانشگاه را برای آموزش به صورت نیمه‌وقت پذیرفت (شعبان‌زاده، ص ۸۶).

اصلاح نظام آموزشی حوزه با برنامه مدون و منظم، با تأسیس مدرسه حقانی آغاز شد و شکل عملی به خود گرفت. پایه‌گذاران این مدرسه نظام آموزشی سنتی حوزه را با نظام جدید تلفیق کردند و سبک جدیدی در نظام آموزشی حوزه بنیان نهادند. آنان ابزارها و روشهای جدیدی در نوسازی نظام آموزشی حوزه به کار گرفتند، از جمله امتحان ورودی، مصاحبه، مراقبت از حضور به موقع استاد و طلبه، برنامه کلاسی، دفتر حضور و غیاب محصلان و استادان، استفاده از میز و نیمکت و تخته‌سیاه، برنامه امتحانی، زنگ و دفتر نمره (ع همان، ص ۱۰۳). از نوگراییهای دیگر مدرسه حقانی، که تا آن زمان در نظام آموزشی حوزه سابقه نداشت، استفاده از روزنامه، رادیو، ضبط‌صوت و رفتن به اردوهای دسته‌جمعی بود (ع علی جنتی، ص ۸۱-۸۲؛ مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «علی فلاحیان»، ش ۲۴۸۷، ص ۱۶-۱۷).

توجه به علوم اسلامی که غالباً در حوزه‌ها به صورت رسمی تدریس نمی‌شد (چون علم تفسیر، علم درایه، و علم رجال)، تجدیدنظر در دروسها و کتابهای حوزه و تدریس علوم نوین، این مدرسه را از دیگر مدارس حوزه علمیه قم متمایز ساخت. برخی از کتابهای درسی حوزه، نظیر جامع‌المقدمات، که حاوی چندین کتاب صرفی و نحوی با سبکی دشوار و قدیمی است، حذف گردید و به جای آن کتابی با عنوان صرف ساده، تألیف سیدمحمدرضا طباطبایی، از نخستین شاگردان مدرسه حقانی، تدریس شد و مبادی‌العربیة یشرتونی جانشین شرح سیوطی بر الفیه ابن‌مالک (التهجۃ المرضیة) گردید. در زمینه فقه و اصول دو کتاب بسیار مهم و اساسی رسائل (فرانداالاصول) و مکاسب هر دو از شیخ مرتضی انصاری (متوفی ۱۲۸۱) را علی مشکینی تلخیص و تحریر کرد. کتاب لمعه شرح آن نیز پس از حذف مباحثی که در زمان حاضر موضوعیت نداشت دوباره تحریر گردید. برخی کتابهای درسی چون کتاب اصول الفقه شیخ‌محمدرضا مظفر (متوفی ۱۳۴۲ ش) برای نخستین بار، و به

الشمس» بود. فعالیت مدرسه در ۱۳۳۹ ش آغاز شد و در ۱۳۴۱ ش برنامه رسمی آن تدوین گردید (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «سیدمحمدرضا طباطبایی»، ش ۱۲۶۳۲، ص ۲-۱). آیت‌الله میلانی از همان ابتدا از مدرسه حمایت مالی و معنوی کرد که تا ۱۳۵۷ ش ادامه داشت (حسین حقانی، همان توضیحات). نخستین هیئت مدیره مدرسه عبارت بودند از: سیدمحمد حسینی‌بهشتی، علی مشکینی، مهدی حائری‌تهرانی و حسین حقانی (حقانی، ص ۱۳۰) مدیریت مدرسه را ابتدا محمد مجتهد شبستری و پس از دو سال محمدعلی شیخ‌زاده عهده‌دار بودند و از ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۷ ش علی قدوسی (شهادت ۱۳۶۰ ش) این سمت را به عهده داشت (حقانی، ص ۱۳۱؛ قس طباطبایی، ۱۳۷۵ ش، ص ۲۵-۲۶ که مؤلف آغاز کار قدوسی را از ۱۳۴۵ ش می‌داند). محمدتقی مصباح یزدی در اداره و برنامه‌ریزی مدرسه با بهشتی و قدوسی همکاری می‌کرد.

بهشتی (۱۳۷۵ ش، ص ۸) هدف از تأسیس مدرسه را تربیت انسانهایی معرفی کرده بود که «محققانه و نه مقلدانه» انسان و جهان را بشناسند و طلبه «آگاه شده آگاه‌کننده» باشند (نیز ع شعبان‌زاده، ص ۵۶). دیگر دلایل تأسیس این مدرسه عبارت بوده است از: رفع نابسامانیهای حوزه، ایجاد نظم و تشکیلات، اصلاح متون درسی، نظارت بر اخلاق و انضباط طلاب، تربیت طلاب آشنا به مسائل روز (احمد جنتی، ص ۵)، «اتحاد و ارتباط حوزه و دانشگاه» (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «مهدی حائری‌تهرانی»، ش ۵۶۰، ص ۶)، تدریس برخی از علوم اسلامی که به آنها توجه کافی نمی‌شد (همو، پرونده «روح‌الله حسینیان»، ش ۱۲۶۳۸، ص ۲-۳)، تربیت مجتهدان آشنا به علوم جدید به‌ویژه علوم انسانی و مباحث سیاسی و حقوقی و نیز زبان انگلیسی (همو، پرونده «علی فلاحیان»، ش ۱۲۶۳۶، ص ۲-۱).

طبق اساسنامه‌ای که بهشتی تنظیم کرده بود، مدت تحصیل در مدرسه هجده سال در چهار دوره بود که بدین ترتیب طی می‌شد: سه سال مقدمات (صرف و نحو و منطق و بیان تا لمعه)، پنج سال مرتبه سطح (تعلیم متون درسی شرح لمعه و فرانداالاصول، مکاسب، کفایه)، شش تا هشت سال درس خارج تا سطح عالی، و دوره تخصصی دو ساله‌ای که شامل علوم گوناگون حوزوی مانند فقه، فلسفه، منطق و کلام می‌شد (حسین حقانی، همان توضیحات).

مدرسه حقانی از نظر شیوه‌گزینش طلبه نیز با مدارس حوزه علمیه قم تفاوت داشت. افزون بر امتحان ورودی و آزمون هوش، مصاحبه حضوری نیز صورت می‌گرفت. پذیرش طلبه به صورت مشروط انجام می‌شد، اگر فرد داوطلب تحصیل پس از سه ماه حائز شرایط لازم برای طلبگی نمی‌شد، حق ادامه

۱۳۸۰ ش؛ احمد جنتی، «مصاحبه با آیت‌الله جنتی به مناسبت شهادت آیت‌الله قدوسی»، کیهان (ویژه‌نامه)، ۱۳ شهریور ۱۳۶۲؛ علی جنتی، خاطرات علی جنتی، تدوین سعید فخرزاده، تهران ۱۳۸۱ ش؛ حسین حقانی، «بایگ‌های جهاد و اجتهاد: مدرسه حقانی» (مصاحبه)، حوزه، سال ۹، ش ۴ (مهر و آبان ۱۳۷۱)؛ علی دؤانی، مفاخر اسلام، ج ۱۲، تهران ۱۳۷۹ ش؛ محمدباقر سلطانی طباطبائی، «مصاحبه با آیت‌الله سید محمدباقر سلطانی طباطبائی»، حوزه، سال ۸، ش ۱ و ۲ (فروردین - تیر ۱۳۷۰)؛ بهمن شعبان‌زاده، تاریخ شفاهی مدرسه حقانی، تهران ۱۳۸۲ ش؛ عبدالکریم موسوی اردبیلی، «حوزه‌های علمیه پس از انقلاب»، حوزه، ش ۵ (تیر ۱۳۶۳).

/ بهمن شعبان‌زاده /

حقایق الاخبار ناصری ← خورموجی،

محمدجعفر

حقائق التفسیر، یکی از قدیم‌ترین تفاسیر عرفانی قرآن، به عربی، تألیف ابو عبدالرحمان سلمی * (۳۳۰-۴۱۲)، سلمی مجموعه‌ای از روایات و اقوالی را که در تفسیر عرفانی آیات قرآن، از قول امامان و اولیا و مشایخ، به صورت پراکنده در اینجا و آنجا آورده بودند، فراهم آورد و آرای خود را در این باره در اثنای آنها ذکر کرد. او در مقدمه *حقائق التفسیر* (ج ۱، ص ۱۹-۲۰) نوشته است که چون صاحبان دانشهای ظاهری در رشته‌های مرتبط با قرآن به نگارش پرداخته‌اند و جز آنچه در کلام امام صادق علیه‌السلام و ابن‌عطاء در توضیح پاره‌ای از آیات متفرقه آمده، کسی برای فهم خطابات قرآنی به زبان اهل حقیقت اقدامی نکرده، بر آن شده آنچه را در این باب در کلام امام صادق علیه‌السلام و ابن‌عطاء یافته است گردآوری کند و سخنان مشایخ اهل حقیقت را در این باب به آن منضم نماید و آن را به ترتیب سوره‌های قرآن تنظیم کند (نیز ← همو، ۱۳۶۹-۱۳۷۲ ش، ج ۱، ص ۷۵-۷۶).

سلمی در تفسیر اشاری خود، روش تأویل به شیوه صوفیان را به کار گرفته و معانی‌ای برای آیات قرآن عرضه کرده است که با آنچه از ظواهر آنها برمی‌آید متفاوت است. همچنین وی، به سبب ضعف حافظه، گاهی آیه و آیتی از یک سوره را در ضمن آیاتی از سوره‌های دیگر تفسیر کرده و گاه تفسیر آیات در خود سوره مشوش است (همان، ج ۱، مقدمه نو، ص ۷۲).

در میان کسانی که اقوالشان (یا اقوال منسوب به ایشان) در *حقائق التفسیر* آمده، بیشترین اقوال متعلق (یا منسوب) است به: (۱) امام صادق علیه‌السلام، که اقوال منسوب به وی در حقیقت اساس همه تفاسیر عرفانی است و غالباً احادیث اخلاقی با گرایشهای عرفانی در توضیح نکات قرآنی است که ذیل آیات به

جای قوانین‌الاصول میرزای قمی، تدریس شد و سپس تدریس آن در تمام مدارس حوزه رایج گردید (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «محمد رامندی»، ش ۱۲۶۳۳، ص ۵-۶؛ همو، پرونده «روح‌الله حسینیان»، ش ۱۲۶۳۸، ص ۷؛ همو، پرونده «محمود مهدی‌پور»، ش ۱۲۶۲۶، ص ۱۱). از طرف دیگر، به‌جای برخی مباحث بسیار تخصصی که به‌ویژه در علم اصول فقه مطرح می‌شود با نظارت و مراقبت سیدمحمد بهشتی و همکارانش علوم طبیعی، دین‌شناسی و تاریخ ادیان، اقتصاد، جامعه‌شناسی، فلسفه غرب، ادبیات فارسی و زبان انگلیسی در برنامه درسی مدرسه گنجانده شد (← بهشتی، ۱۳۷۵ ش، ص ۶-۷). این علوم مقدمه‌ای برای تعمق بیشتر در «کتاب و سنت» است و از طریق نقادی ملل و نحل غیراسلامی و شناخت جریانهای فکری دیگر می‌توان به یک شیوه دین‌شناسی اصیل دست یافت. بهشتی برای زبان انگلیسی اهمیت خاصی قائل بود و برای این درس شهریه ویژه‌ای تعیین کرده بود. همچنین به زبان و ادبیات فارسی نیز توجه خاص می‌شد (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، آرشیو، پرونده «علی معلی»، ش ۱۲۶۳۹، ص ۱۲-۱۳؛ همو، پرونده «روح‌الله حسینیان»، ش ۱۲۶۳۸، ص ۹). برخی از استادان غیرحوزوی و غیرروحانی مدرسه در دهه ۱۳۵۰ ش عبارت بودند از: حسین نمازی و حسن توانایان فرد، استادان علم اقتصاد؛ خالقی، استاد جامعه‌شناسی و روان‌شناسی؛ علی شریعتمداری، استاد علوم تربیتی (← شعبان‌زاده، ص ۱۲۰-۱۲۲).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی مدرسه حقانی مدتی تعطیل شد. یکی از دلایل تعطیل مدرسه، وظایف شاگردان آن در سازماندهی و اداره امور نظام نوپای جمهوری اسلامی بود. آیت‌الله علی قدوسی، مدیر مدرسه، دادستان کل انقلاب گردید و در شهریور ۱۳۶۰ در دفتر کار خود به شهادت رسید. با شروع فعالیت مدرسه، محمدرضا طباطبائی مدیریت آن را برعهده گرفت. اما برخی تفاوت دیدگاهها در شیوه مدیریت، سبب بروز اختلاف بین مدیر و متولی مدرسه شد؛ از این‌رو، مسئولان جدید، مدرسه را به ساختمان دیگری منتقل کردند و نام جدید شهیدین (شهید بهشتی و شهید قدوسی) را بر آن نهادند (حقانی، ص ۱۳۱-۱۳۳). اندکی بعد، مدرسه حقانی با تولیت حسین حقانی فعالیت خود را بار دیگر آغاز کرد.

منابع: علاوه بر اسناد مذکور در متن، موجود در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ محمد بهشتی، «آینده‌نگری در حوزه‌ها»، نامه شهیدین، سال ۱، پیش شماره ۱ (تیر ۱۳۷۵)؛ همو، «زندگی شهید بهشتی از زبان خودش»، کیهان (ویژه‌نامه)، ش ۱۱۶۱۴، ۸ تیر ۱۳۶۱؛ همو، «زندگی‌نامه آیت‌الله شهید دکتر بهشتی»، (مصاحبه)، در بازشناسی یک اندیشه: یادنامه بیستین سالگرد شهادت آیت‌الله دکتر بهشتی، تهران: بقعه،